

Diccionario, a saber: Geminard, Foz, Virgilio, Terencio, el padre Cobos, Franco Oliván, etc. La enumeración sorprende al lector por encontrar entre nombres de la clasicidad latina otros que quizá no conozca o pertenezcan a otros estratos. Además, la autoría viene atribuida a un tal Vicente Pascual (pseudónimo de Vicente Foz y Ponz). Antecede a este nombre el título de «profundo filósofo y notable pensador», y posteriormente se califica de «no académico de la Lengua y muy conocido en su casa». Respeta la necesaria mención de autoridades que recomendaban las retóricas clásicas, así como la requerida *humilitas* del autor, que favoreciese la *captatio benevolentiae*.

Encontramos, pues, ya desde las primeras líneas de esta obra, un decidido tono humorístico, explícito y acerado. No es un humor casual o banal, sino intencionado, arraigado en el conocimiento de la tradición que circunda al género lexicográfico y enciclopedista, a menudo cargado de rigor. La fuente donde germina el efecto humorístico es precisamente el contraste entre la pompa de los diccionarios y la aparición en el granado elenco de personajes de dudosa reputación (Geminard había publicado en 1868 un *Mosaico epigramático, con algunas otras composiciones humorísticas. Ratos de ocio y El Padre Cobos* era un periódico satírico sobre política, literatura y artes editado durante el Bienio Progresista). En consecuencia, vemos que es un autor que conoce a fondo la tradición y la burla, como hiciera el propio Cervantes acerca del género caballeresco.

Entronca con un conjunto de obras de compilación que ya venían mostrando interés en el aragonés. El primero, en el primer tercio del siglo XVIII, había sido Siesso de Bolea, con su *Borrador de un diccionario de voces aragonesas*. Este borrador había sido creado con la intención de incorporar dichas voces al *Diccionario de autoridades* de la lengua española.³ Fue seguido por otras obras lexicográficas reseñables tales como el *Ensayo de un diccionario aragonés-castellano* (Zaragoza, Imprenta Real, 1836), con prólogo de Mariano Peralta y dedicatoria a Braulio Foz, así como la edición del *Diccionario de voces aragonesas* de Jerónimo Borao (1859).

El estilo de Vicente Foz y Ponz es de una prosa enjuta y sin artificios, pero efectiva en su expresión, es todo un hallazgo de ingenio concentrado, que no es fácil de encontrar en nuestra sociedad prolífica en palabras, pero no siempre selectiva, y mucho menos plena de concepto, como los aforismos de Baltasar Gracián, también aragonés y crítico de vicios.

No nos queda sino dar la enhorabuena a los garimpeiros de estas joyas, que han dado lustre y documentado dichos textos, ofreciéndolos a las nuevas generaciones en formato actualizado. La calidad del estudio de los profesores Enguita y Castañer dignifica la plena necesidad de la tarea del filólogo como agente social y activo en la preservación del patrimonio cultural aragonés y, desde una perspectiva más general, en la conformación del canon (o los cánones) en las humanidades.

Alicia SILVESTRE MIRALLES
Universidad de Zaragoza

FRANCÉS DÍEZ, M. Àngels / MIRA-NAVARRO, Irene (ed.) (2022): *Identitats culturals contemporànies: el cas català*. Kassel: Edition Reichenberger, 198 p.

En la segona ègloga de Vicent Andrés Estellés, Nemorós llança, en un perfecte decasiHab col·loquial, un crit exasperat que nosaltres, en ús de les prerrogatives de lectors, podem aïllar de les urgències afectives del pastor: «El món va a la catàstrofe, Bel·lisa.» No sé què pensarien de la societat de la tercera dècada del segle XXI aquests personatges d'extracció garcilasiana, transformats en mecanògrafes i treballadors de la postguerra valenciana, però és probable que se sentissin posseïts per un desconcert similar al que experimenten molts dels humans que habiten el planeta en aquesta època: els que fugen en massa de les guerres a la desesperada, els que cerquen condicions de vida amb probabilitat d'esdevenir dignes,

3. Ha sido reeditado también por la IFC: SIESSO DE BOLEA, José (2008): *Borrador de un diccionario de voces aragonesas*, ed. y est. de José Luis Aliaga Jiménez. Zaragoza: Gara d'Edicions / IFC.

els que els veuen venir sense aturador, a gran velocitat i en grans quantitats, els que viuen les problemàtiques derivades de la seva condició sexual. Els humans que habiten Europa, desconcertats en grau suprem, comproven que el món s'ha diversificat molt, s'ha accelerat extraordinàriament i ha disparat una quantitat impensable de sensibilitats com a resultat de la crua acció del que alguns anomenen turbocapitalisme.

Una de les conseqüències d'aquests canvis, d'aquests trànsits i d'aquests tràfics és que el concepte «identitat» s'ha situat en el centre del debat intel·lectual. Les editores del llibre ara ressenyat han localitzat tres grups de recerca en els departaments de Filologia Catalana de les universitats dels Països Catalans que s'anomenen amb aquest terme «esvarós i polièdric», en paraules d'Hèctor Càmaras-Sempere. Només de Filologia Catalana, podem suposar que en altres filologies, a Història, a Antropologia, a Comunicació i Periodisme també s'ocupen de l'assumpte, figuri o no figuri el terme en els noms dels grups d'investigació. Uns ciutadans desconcertats necessiten, com l'aire que respiren, plantejar-se moltes qüestions sobre les identitats, i aquest llibre ens mostra la diversitat d'interessos que concorren en la recerca de respostes.

Identitats culturals contemporànies: el cas català reuneix un conjunt de treballs que s'ocupen dels conceptes que el títol anuncia i està elaborat per professors, sobretot del Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant. La pregunta primera que plantegen les coordinadores —o editores— del volum, Maria Àngels Francés Diez i Irene Mira-Navarro, dona sentit a un conjunt que és necessàriament divers perquè l'assumpte no admet simplificacions, sinó que requereix que s'enfoqui des de molts punts de vista i forçosament hi han de concórrer diferents disciplines. En aquest llibre, la molt notable varietat dels capítols es posa com a límit d'estudi l'anàlisi de l'art que enregistra el fenomen, sobretot la literatura però també la pintura, el còmic, l'escultura i el cinema. És evident que la matèria no s'exhaureix en aquest llibre, resultaria massa innocent que els autors ho pretenguessin, però s'hi examina una quantitat molt considerable de mostres. Per tal d'estructurar-les, les coordinadores han establert tres grans seccions: «Les formes de la nació: del concepte als llocs concrets», «Altres llenguatges. Pensar el jo i el nosaltres des de la imatge» i «Les representacions de l'alteritat: pensar el gènere, la sexualitat i l'origen».

En el primer apartat, es reuneixen els capítols que fan referència a la identitat territorial, tant a la nació política i sentimental com a la petita pàtria dels orígens. En aquesta secció també hi podrien figurar estudis que, amb bon criteri, s'han integrat en les seccions següents perquè hi predominen altres trets. El primer capítol, «Llengua, literatura i identitat: percepció, concepció i anàlisi de la diversitat cultural i nacional en l'obra assagística de Joan Fuster», de Joan Borja, arrenca amb la reflexió que la identitat de les persones i de les col·lectivitats ve condicionada pel llenguatge perquè la consciència, la cognició, la capacitat d'anàlisi, el pensament i la raó deriven de la capacitat lingüística. A l'inrevés també, la identitat d'una comunitat humana justifica i explica la creació i l'evolució d'un idioma. Són concepcions que el jove Joan Fuster va assimilar a partir de la lectura de l'obra de Ludwig Wittgenstein, i serveixen a Joan Borja per construir el cos central de la seva argumentació. Contra les acusacions de nacionalista i de totalitarista que va rebre Fuster per part del nacionalisme espanyol, Borja mostra, amb l'examen de textos fusterians, la fonamentació del seu pensament en la reivindicació del lliure pensament, el relativisme, l'escepticisme i la independència intel·lectual. En definitiva, Fuster duia incorporats els antidòts segurs contra qualsevol mena de totalitarisme. A més de la reivindicació de les bases del pensament de Joan Fuster en aquest aspecte, Joan Borja subratlla la concepció fusteriana de nació sobre la base d'un patrimoni, la llengua i la cultura, que s'ha de preservar i conrear. Remata l'argumentació amb la consciència que, en la fonamentació de la identitat com una memòria forjada amb el llenguatge, Fuster es va avançar mig segle al debat actual sobre el concepte.

A «De la microidentitat a la macroidentitat en l'obra de Gaspar Jaén: l'espai i el temps», Hèctor Càmaras-Sempere se centra en l'obra del poeta d'Elx per examinar-hi la confluència entre el sentiment de pertinença a una comunitat àmplia i, alhora, a un grup petit, pròpia d'aquest corpus però que es pot projectar a molts altres textos contemporanis. Se centra en tres llibres, *La Festa*, *Llibre de la Festa d'Elx* i *Territoris*. Assenyalà la intensitat de la identificació del poeta amb l'indret de naixement, al qual sem-

pre torna perquè l'estima, i que aquesta fonda estimació li provoca patiment pel desacord que experimenta amb l'evolució de la petita pàtria en direcció oposada a la que ell voldria. L'estudiós fa veure fins a quin punt aquesta estimació esdevé desmesurada i condueix a la insolència, amb el resultat que l'escriptor «acabe desterrat de la vida pública local i amb els ulls arrancats amb les seues pròpies mans», en referència no literal, sinó extreta de la relació que estableix amb el mite d'Èdip. És un procés que es recorre amb la lectura dels llibres del poeta. *La Festa* és una explosió de sensualitat centrada en la representació del Misteri de l'Assumpció i tot el que l'envolta, un espectacle que esdevé una relíquia de l'Elx tradicional, associat a la llengua catalana, a uns costums, a una identitat, en suma. D'aquesta manera, la microidentitat d'Elx es converteix en referent de la macroidentitat catalana, per la llengua i per la qualitat de la peça teatral representada durant segles de manera ininterrompuda, qualitat reconeguda per definidors de la macroidentitat nacional com Eugeni d'Ors o Joan Fuster, entre altres. Al *Llibre de la Festa d'Elx* ja dominen el to elegíac, el lament i la sensació de pèrdua d'un món. Entremig, s'havia produït la pèrdua traumàtica de l'altre espai identitari de Gaspar Jaén, l'hort de palmeres familiar destruït per l'especulació urbanística. Es tracta, a més d'una crua realitat, d'una metàfora de l'agressió constant a la que aquí s'anomena microidentitat. La identitat nacional, lingüística i política, s'explicita en el llarg poema *Territoris*, en què es recorre el país des dels Pirineus fins a Oriola, paisatge i història que confirmen un país.

«Des d'Alacant estant: la idiosincràsia valenciana de la ciutat a través de l'obra narrativa de Joan Lluís-Moreno Congost», de Dari Escandell Mestre, té molts punts de contacte amb el capítol anterior. Comença amb una afirmació de fe en la força del discurs literari: «Si realment hi ha cap element capaç de generar cohesió identitària entre els integrants d'un col·lectiu, aquest és sens dubte la literatura.» De bon començament, dedica atenció a la situació sociolingüística de la ciutat d'Alacant, convertida en un paradigma de castellanització. Tanmateix, en contrast amb aquesta realitat, constata que Alacant és territori literari català i, després de desgranar escriptors i textos que permeten aquesta afirmació, ho mostra a través de les novel·les de Joan-Lluís Moreno Congost *Jack no va passar pel purgatori*, *Tast de salobre* i *Tocs personals*. Indica que la visió de la ciutat que ofereixen no és idíl·lica, que l'humor, la ironia i el sarcasme serveixen per expressar el desacord del novel·lista en la constatació de la realitat, i posa l'accent en la situació lingüística. Sense entrar-hi a fons, l'estudiós apunta que en el teatre de l'escriptor es troben els mateixos elements i punts de vista similars.

En el segon apartat, «Altres llenguatges. Pensar el jo i el nosaltres des de la imatge», es fa un parèntesi en la utilització de la literatura com a camp d'anàlisi identitària i s'atén als resultats que proporcionen el còmic, la pintura, l'escultura i el cinema. S'inaugura amb «L'experimentació identitària de l'arquetip heroic femení en els còmics d'Enric Sió, d'objecte hipersexualitzat a agent del canvi sociopolític», d'Eduard Baile López. En aquest capítol, s'inicia l'estudi de la identitat de gènere com a centre d'interès, amb variables importants. Ja d'entrada es fa notar que fins als anys seixanta i setanta els personatges femenins tenen un paper subaltern en els còmics i que, quan canvia el protagonisme, les dones que hi apareixen sovint estan fortament sexualitzades, nues o en actituds suggeridores en un context en què els homes no presenten la mateixa caracterització. Hi domina la mirada masculina lasciva, fins i tot en les abundants escenes lèsbiques. Des d'aquestes premisses, el capítol se centra en tres còmics d'Enric Sió: *Lavinia*, *Aghardi* i *Mara*. Molt diferents tots tres, presenten la combinació d'alliberament sexual i sàtira política, unes dones que no necessiten homes o n'han reduït la dependència i una recreació de la nuesa femenina que en aquell context s'havia de llegir com a alliberadora i transgressora. S'hi pot interpretar —l'estudiós hi aplica una sana prevenció sobre si es tracta d'una lectura presentista i sobre els jocs irònics que hi abunden— un qüestionament de la dominació heteropatriarcal i una presentació de models alternatius de poder, sobretot a *Lavinia*, situada en una —llavors, perquè se situa en el 2016— futurista Barcelona amb Maria Aurèlia Capmany com a alcaldessa, les paraules prohibides i els escriptors empresonats. Només un astut i persistent Manuel de Pedrolo aconsegueix escapar del control de les polítiques femenines, gràcies a les estratègies que coneixia com a autor i traductor de novel·les policiaques.

El capítol «Algunes notes sobre pintura, escultura i imaginari nacional», d'Enric Balaguer, de la mateixa manera que és lògic que figuri en aquest apartat, també hauria pogut formar part del primer. En

estil assagístic, Balaguer constata la contribució de l'art al bastiment d'un discurs nacional. Quatre grans seccions s'ocupen de la qüestió. La primera, centrada en la construcció del relat nacional espanyol en la pintura del segle XIX; la segona, en els murals de Joaquim Torres-Garcia representatius d'una idealització noucentista catalana; la tercera, en el nou codi, lligat a la terra i al rebuig de la retòrica en Joan Miró; la quarta, en l'aportació de les escultures d'Eduardo Chillida i Jorge Oteiza a la definició artística de l'esperit basc.

En els dos capítols següents, la mirada es fixa en el cinema. «Identitats escindides: el retorn als orígens en el cinema valencià recent», de Joaquim Espinós Felipe, observa el qüestionament de la identitat, el retorn a la infància, a la família i als valors tradicionals d'un món que desapareix, la pèrdua de la memòria personal i col·lectiva conseqüència de la globalització i la resistència i la marginalitat respecte del progrés en directors com Luis Moya i Adán Aliaga. Les pel·lícules adopten formes prou diferents, com la comèdia negra o el documental. Es conclou que la globalització no ha eliminat el sentiment de pertinença a una comunitat.

Com a inquietant, en relació a la identitat, es pot considerar el que Antoni Maestre Brotons explica a «Adolescents animals: sexualitat, violència i espectralitat en el cinema de Marçal Forés». Pel·lícules com *Animals* i *Amor eterno* presenten un retrat de la joventut que Maestre qualifica com a «pertorbador». S'hi exposen teories sobre l'animalitat, amb el paper que hi juguen la violència, la sang i la fantasia, les relacions amoroses i sexuals ferotges i es localitza l'àmbit del bosc com a espai privilegiat. En un discurs força complex, que parteix de les teories de pensadors com Gilles Deleuze i Felix Guattori, s'arriba a la conclusió que, en les pel·lícules de Forés, fantasmes, animals i adolescents s'alien en contra de l'adult. Ja s'ha assenyalat més d'una vegada que alguns dels articles podrien figurar en més d'un apartat, i això també s'esdevé amb aquest, que, si està justificat que formi part del que s'ocupa de formes artístiques que no són la literatura, podria formar part del següent sense desentonar-hi.

El tercer i darrer apartat té el títol «Les representacions de l'alteritat: pensar el gènere, la sexualitat i l'origen». L'enceta Carles Cortés i Orts amb «"Flors de debò", de Mercè Rodoreda: la construcció de la identitat a través de l'imaginari de l'escriptura». A partir de la visió crítica i irònica de la societat que la narradora traspasa a les flors o simbolitza a partir de flors, un cop examinades les trenta-vuit flors imaginàries rodoredianes, Carles Cortés destaca que en totes les identitats construïdes hi té un paper preferent l'individualisme. En canvi, no revelen un punt de vista feminista perquè no s'hi troba una voluntat clara de deixar marques de gènere com a dona, sinó que desenvolupa una literatura fantàstica que construeix identitats en crisi. L'estudiós posa molt l'accent en l'estil de les proses, marcat per la brevetat i la selecció acurada de les paraules, en derivació de l'interès de la narradora, i poeta, per la poesia.

L'adolescència és l'edat més crítica en la formació de la identitat personal. Anna Esteve Guillén dedica el seu capítol a la literatura juvenil, en concret a «Identitat, gènere i diversitat a propòsit de *Duna*, de Muriel Villanueva». Remarca la funció educativa de la novel·la juvenil i com progressivament el protagonisme masculí que s'observa en els relats dels anys setanta minva en favor d'un major equilibri a partir dels noranta i assoleix una certa normalitat en l'actual mil·lenni. *Duna* està construïda en forma de diari íntim que explicita el descobriment de l'amor, el procés de creixement personal, l'aprenentatge i l'assumpció de la pròpia identitat. Anna Esteve, després de constatar que la novel·la sensibilitza el lector en la diversitat sexual, destaca el poder de la literatura en la construcció d'identitats crítiques i lliures d'estereotips.

La personalitat i l'obra d'una de les novel·listes valencianes majors de la contemporaneïtat s'examina a «L'espai del gènere en Carmelina Sánchez-Cutillas: una construcció identitària», de Maria Àngels Francés Díez. La biografia revela un personatge transgressor, des del crit primigeni d'angoixa i reivindicació de la veu pròpia llançat en la poesia. L'estudi de l'espai en l'obra és el centre conductor en una sèrie de manifestacions: la marginació respecte dels circuits de poder, l'establiment i la defensa de la cambra pròpia, la mitificació del món de la infantesa a Altea, present a *Matèria de Bretanya*, la infelicitat en el rol social que tenia assignat i la relació amb una ciutat, València, que l'apassionava i de la qual investigava i divulgava la història, fins a esdevenir una veu imprescindible per conèixer la València de la transició.

Al principi ho apuntàvem: els grans desplaçaments de persones del nostre temps són una font de problemàtiques identitàries, i un dels col·lectius més presents des de les darreres onades d'immigrants és el magrebí, fins al punt que ja ha proporcionat escriptors en llengua catalana. «Identitat i poètica de la transculturació en la narrativa de Najat El Hachmi i Saïd El Kadaqui», d'Isabel Marcillas, aborda el fenomen de la multiculturalitat, conseqüència de la globalització, que, tal com recorda Marcillas, no implica necessàriament l'establiment d'un món més homogeni, sinó, potser, una reordenació de les diferències. La fragmentació identitària dels que arriben a un país nou, amb una cultura diferent, és objecte preferent en els textos d'aquest escriptors. El capítol s'obre amb una frase precisa de Saïd El Kadaqui: «La identitat és un vestit que tu et fas a mida.» Isabel Marcillas explica com, en textos de ficció i de no-ficció, es planteja la problemàtica d'uns migrants escindits entre dues cultures, que els escriptors conviden al diàleg i sovint s'adrecen als fills per explicar-los qui són, d'on venen i les diferències entre els dos països. És freqüent que els textos agafin forma o aparença autobiogràfica o que el lector la dedueixi o la suposi. S'hi planteja el debat al voltant de la cultura, que moltes vegades és considerada com a perillosa per les dones musulmanes, en la mesura que afavoreix l'abandonament de la tradició.

L'últim dels capítols del llibre, «La felicitat d'alterar les normes: perifèria urbana i sexualitat prosaïca en la poesia estellesiana», d'Irene Mira-Navarro, reula en el temps, la postguerra, i retorna al primer escriptor que hem esmentat, el gran poeta valencià del darrer segle de qui aviat celebrarem el centenari del naixement. Amb l'examen d'una part de la seva poesia, es desenvolupen dos dels principals centres d'interès d'aquesta obra: la ciutat i el sexe. Així es desgrana el poder subversiu de la sexualitat, associada a uns llocs marginals, clandestins o perifèrics, en una precarietat feta de necessitats i urgències. D'aquesta manera, la ciutat adquireix aspecte subversiu per a l'ordre establert, en una mirada nocturna que contrasta vivament amb l'oficialitat de la imatge diürna, oficial i que permet, tema del llibre, indagar sobre la identitat d'una població tan important com és València.

No hi ha cap mena de dubte que el llibre hauria pogut afegir identitats i peces literàries i artístiques fins a, gairebé, l'infinit. Això és tan evident que no té cap mena d'importància. El que importa en un llibre com aquest és la qualitat de l'anàlisi científica, l'amplitud de la mirada, el rigor i la sensibilitat cap a matisos d'un terme, la identitat, que ha esdevingut tan complex en un món difícil de comprendre i sovint incòmode, però que és el nostre. El camp està obert i no exhaurit però aquests excel·lents capítols, cadascun amb uns referents propis que constitueixen un univers i enriqueixen el conjunt, conformen un llibre alhora suggeridor i útil. El camp està obert i cada tema podria originar un llibre monogràfic. És probable que cada un d'aquests llibres aportés nous matisos i permetés conclusions més específiques, però també és possible que no eixamplés tant la perspectiva sobre la identitat com ho fa aquest: nació, llengua, territori, sàtira social, feminisme, orígens, sexualitat, violència, individualisme, diversitat, transculturació, marginalitat, subversió. El nostre món d'avui i el d'un passat immediat que també ens explica.

Magí SUNYER
Universitat Rovira i Virgili

GIMENO BETÍ, Lluís / CIFUENTES I COMAMALA, Lluís / GARCIA EDO, Vicent (2022): *Llibre de Menescalia de Morella (c. 1320/30-1340)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I / Fundació Germà Colón, 241 p.

L'any 2020, la Societat Castellonenca de Cultura va fer cent anys. És evident que aquesta circumstància és motiu de gran joia, perquè avui esdevé quasi una gesta que una associació dedicada a la cultura, en sentit ampli, pugui celebrar el seu centenari. La història, l'art, la literatura i la llengua han estat, des de la seva fundació, els àmbits en què ha desenvolupat la seva tasca i en què ha florit la seva activitat investigadora o simplement cultural.